

S Z E M L E

Havas Ferenc, A marxizmus-szindróma Sztálinizmus és nyelvtudomány

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XV. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2002. 453 lap

A szerző meglepő témájú kötettel lép a nyelvésztaársadalom elé, amely már a címében jelzi a kihívást az elfeledettnek hitt és ítélt elmélet és a köré épült vita újragondolására, a „per” újrafelvételére. Vajon érdemes-e a tudománytörténet lomtárából kiásni azt a rég megcáfolt, tudománytalan elméletet, amely különben jelentős politikai eseménnyé vált Sztálin 1950. évi „döntőbíráskodásával”, amelynek következtében a despota rendszeren belül legalább a nyelvtudományi vizsgálatokban megdőlt egy vezető klikk egyedurialma? — gondoljuk sokan a cím elolvasása után és a könyv elolvasása előtt. HAVAS FERENC azonban meggyőzően elénk tárja, bebizonyítja, hogy a kérdés és a vita felélesztése nem csupán tudománytörténeti kuriózum, hanem több annál. Elemzéseiben kimutatja, hogy 1. Marr téziseit ellenfelei sommásan vetették el, nem vizsgálták át minden egyes tételét, nem vették figyelembe helyes vagy legalább gondolkodásra ösztönző nézeteit; a szembenállók érvei jórészt fekete-fehér végletekben mozogtak; 2. túl a használható gondolatoknak kijáró igazságtételen, a mindenkori tudományosságba vetett hit megkívánja az egész kérdés-csoport tisztázását és a tények teljes feltárását; 3. Sztálin nem azt cáfolta meg, amit Marr állított,

bár több esetben igaza volt vele szemben, de nem cáfolt, hanem csak deklarált; írásai ideológiai jellegűek voltak pongyola és ellentmondó megfogalmazásban, nyelvtudományi vonatkozású kijelentései pedig legtöbbször tévesek; 4. Havas tételesen megvizsgálja Marr tanait, kritikusan minősíti elfogadható hipotéziseit, illetve elvetendő állításait; 5. a kérdés, túl a Marr-vita történetén és a tévtanok cáfolatán, a tudományosság és a tudománytalanság elvi, filozófiai vonatkozásait érinti.

A Marrizmus-vita éveiben még kortársi és még élő hazai nyelvészek érdeklődéssel lapozzák át e kötetet, kíváncsian keresik az ügy magyarországi kihatását, de e tekintetben a szerző csak BÉKÉS VERA munkáira utal (vö. A hiányzó paradigma. Debrecen, 1997.). Erre még később visszatérek.

Szerzőnk intenzív tudományos felkészültséggel hajtotta végre vállalkozását. Mintegy 350 művet sorol föl az irodalomjegyzékben, amelynek túlnyomó része orosz nyelvű, azonkívül a vonatkozó nemzetközi szakirodalom írásait is. A megjelent publikációkhoz kiegészítésként feldolgozta a korábban nem ismert, illetve hozzáférhetetlen levéltári anyagot, beleértve az aktákhoz, levelekhez írt széljegyzeteket, tanácskozási jegyzőkönyveket stb.

Az első fejezet (I. Marr 15—132) első, terjedelmesebb része (15—103) röviden ismerteti az apai ágon skót származású, Grúziában felnőtt Nyikolaj Jakovlevics Marr (1864—1934) életútját. Megtudjuk, hogy már kora fiatalságában feltűnt sokirányú érdeklődésével és tehetségével, főképp nyelvtudásával, amely az anyanyelvén és az örményen kívül kiterjedt a klasszikus nyelvekre, természetesen az oroszra és több újlatin nyelvre. 1884-ben iratkozik be a szentpétervári egyetemre, 1901-ben megkapja a magiszteri fokozatot, egyben megbízott professzori címet, 1902-ben doktor és teljes jogú professzor lesz. Attól kezdve hatalmas tudományos teljesítményére való tekintettel egyre nagyobb megbecsülésben lett része haláláig, sőt sokáig azon túl.

Az első fejezet második része (24—103) dokumentáció Marrnak a sokáig és sokak által elismert, majd később sokak által megbírált, elvetett, lecsöpült írásaiból. Ez az anyag az egyes nézeteket tartalmazó írásoknak hosszabb vagy rövidebb lényegi kivonata szerzőnk magyar fordításában. Mint ilyen — nem számítva a Marr-vita során megjelent magyar nyelvű részleteket — először ad teljes képet a hazai nyelvészek számára. Ennek a terjedelmes alfejezetnek a címe: „A nyelvről szóló új tanítás”, oroszul „Novoje učenije o jazyke”¹, ahogyan Marr nyomán főként egyik legtekintélyesebb híve, I. I. Mešëaninov műveiből elterjedt.

A következő alfejezetben (A nyelvről szóló új tanítás értékelése, 105—32) elemzi Havas Marrnak egyes tételeit, nézeteit, elméleteit témák szerinti rendben, kirotálja az értéktelen, valóban tudománytalan fantazmagóriákat a néhány értékesebb, vizsgálatra, továbbfejlesztésre alkalmas elmélet, nézet köréből. Előljáróban megjegyzem, hogy voltaképp csak egy megkérdőjelezetlen elméletet talál e körben: a stadialitás elméletét. Az elvetendő tézisek közé tartozik elsősorban az ún. négyelemű analízis (az elemek száma 12-ről redukálódott), miszerint az „ösi” *szal, ber, jon, ros* gyökökből keletkeztek a törzsi, földrajzi nevek és a nyelvek közszavai, vagyis ezeknek az elemeknek az összetételéből, hangalaki változásából; pl. a *szal* elem hüvelyezhető ki a *The-sal-ia, I-tal-ia, Tur-an* nevekből, a *ros* gyök nyomát őrzi a *Rus* ’Oroszföld’ és az orosz *ru-ka* ’kéz’ (88—9). Elvetendő, hogy az emberi beszéd a kéznyelvből alakult ki. Marr elutasította az összehasonlító és történeti módszerrel felállított nyelvrokonság elméletét, többek között az indogermán nyelvekét, ami a bizonyítékok sora után képtelenség. Téves gondolat az írásrendszerek és a nyelvi alaktani típusok közti párhuzam. Nincs reális alapja az egyetemes nemzetközi ábécé kialakulásának. Az egységes világnyelv létrejöttéről ugyan lehet vitatkozni, de irreális feltételezni, hogy az nem hangnyelv lesz. Az emberi beszéd létrejöttéről elmélkedve Marr úgy véli, hogy a magánhangzók változása ősibb jelenség, mint a mássalhangzóké. Ez épp olyan alaptalan fikció, mint az az elmélet, hogy a többes szám előbb jött létre, mint az egyes szám.

¹ Az orosz szavak és nevek írásmódjában a szerző a magyaros átírást alkalmazza, a recensens viszont a szlavisztikában használatos átírást használja.

A megvizsgálásra alkalmas tételek közül az ún. glottogónia, a nyelvi fejlődés univerzális volta végeredményben beleilleszthető az univerzális kutatásának körébe (a recenzens maga is használja a *glottogónia* terminust). Nyitottabb teóriák közé tartozik a mediterrán térségtől mint a kultúra központjától való távolsága az archaikus nyelveknek, vagyis hogy minél távolabb kerülnek e nyelvek, annál archaikusabb szerkezetet mutatnak föl. Az ún. jafetikus nyelvekről szóló elmélet nem mondható tudománytalannak; az indoeurópai nyelvekkel való összefüggésük, pláne hogy ez utóbbiak az előbbiekből származtak szét, bizonyítatlan, de nem képtelenség; különben a „jafetita nyelvek” megjelölés Marrnál hol csak a kaukázusi nyelvekre, hol más nyelvek körére is vonatkozik.

Marr a poligenezis híve, de ebben a tekintetben osztozik sok más nyelvész és nyelvbölcselelő álláspontjával.

Ugyancsak nyitott hipotézis a nyelv és a gondolkodás kialakulásáról szóló felfogása Marrnak, aki mint a mentalista álláspont híve, a gondolkodás elsőbbségét vallja.

Az alaktani, nyelvtani formáknak a kölcsönzését illetően Havas elfogadhatónak tartja Marr nézeteit, rámutatván (124), hogy például a szlovák első szótagú hangsúlyt többen magyar eredetűnek vélik. Hadd említsem meg ez irányú kételyemet, amelyet egy korábbi cikkemben fejtettem ki (MNY. 1984.), tudniillik a kérdés nem választható el a cseh és a lengyel hangsúlyozásától, amely bizonyára a magyartól függetlenül fejlődött ki az összlávból. De vannak e témakörben hihetőbb példák is, így a keleti szláv nyelvek névszói állítmánya, amely némelyek szerint a középkortól a finnugor szomszédság hatásának következménye.

Néhány más felhasználható tételén túl Havas a stadiális (szakaszos) változások elméletét kifejezetten gyümölcöző, de még kiérlelten hipotézisnek tartja. Erről értekezik egy külön alfejezetben (A stadiális tipológia: 194—218). Ebben az elméletben a mondattani tipológia diakronikus vizsgálatáról van szó. Ilyen irányú vizsgálatok más-más néven nyugati nyelvészek részéről is történtek. A stadiális tanulmányozása volt Marr követőinek, S. D. Kacnelsonnak, I. I. Mešëaninovnak és másoknak érdeklődésük egyik fő témája. Különféle fejlődési sémákat állítottak föl. Mešëaninov 1936-ban kiadott kötetében az ergatív mondatból a nominatív (pl. indoeurópai) mondatípusba való átmenetet állapítja meg, ami több változatban már Marrnál megjelent.

Havas egyébként kiemeli (129—31), hogy Marrnak számos hipotétikus, olykor téves gondolata más változatban, csírájában a XVIII. század után működő kiváló nyugati nyelvészek írásaiban szintén megtalálható.

Eddig volt szó Marrnak kifejezetten nyelvészeti vonatkozású gondolatairól. Ám a 20-as évek vége felé Marr csatlakozott a forradalom táborához, és a marxista eszmék híve lett, 1930 tavaszán pedig a Tudományos Akadémia elnökhelyettese, ugyanebben az évben a párt XVI. kongresszusán Sztálin beszéde végeztével első hozzászóló lett. Nos már korábbi nézeteit követve a marxi ideológia kereteibe illeszkedve felállította azt a tételt, miszerint a nyelv felépítmény- és osztályjellegű (39—46). A nyelv osztályjellegét Marr még az ősi, történelem előtti társadalmi tagozódásra vezetői vissza, ami — később Sztálinnál is — heves elutasítás tárgya lett. Havas azonban rámutat, hogy a tévesen értelmezett, de amúgy is nem világosan fogalmazott tétel mögött Marr szociolektust értett, nem pedig társadalmi osztályt. Olyan értelemben viszont igaz az, hogy a nyelvi függőleges rétegeződésben a szociolektusok az egyes társadalmi rétegekhez kötődnek. Az öt évtizede kidolgozott diglosszia jelenségei minden társadalomban viselik az egyes rétegek nyelvi stílusjegyeit, főképp a szókincsben, de például a japán és a koreai nyelvben alaktani megnyilvánulásai is vannak. Marrnak az osztály és a nyelvrendszer szoros kapcsolatát bizonygató állítása azonban minden alapot nélkülöz.

A nyelv felépítményjellegére nézve Havas (320—8) főképp Sztálin azon állítását cáfolja meg logikai érvekkel, hogy a nyelv nem az, de nem állítja ő maga, hogy a nyelv osztályjellegű. Tekintsünk el a marxista ideológiától, de vegyük figyelembe azt a tényt, hogy a társadalmi változások, a gazdasági-ipari fejlődés visszatükröződik a nyelvben, pontosabban a szókincsben, főként a műveltségi és szakszavakban. Ilyen értelemben Havas szintén egyetért Marrnak azon nézetével, hogy „a gondolkodás és a nyelv a társadalmiság függvénye” (123).

Mint ahogyan Havas értékeléséből is kitűnik, a kaukázológusok körében Oroszországban és nyugaton egyaránt, Marr grúz, örmény és más kaukázusi nyelvű szótárai, nyelvtanai, régészeti, néprajzi stb. munkái, tanulmányai a szakágazatnak ma is elismert forrásai.

A kötet második része „Marrizmus” cím alatt (133—234) a névadó tudományos működését, elméletének, nézeteinek elterjedését, híveinek és ellenfeleinek írásait, vitáit ismerteti a halála utáni időköt is beleértve egészen a Marr-vitáig (1950). A viták, amelyek korábban változó hevességgel folytak, Marr 1934-ben bekövetkezett halála után jórészt elcsitultak. A sztálini terrornak 1933-tól kezdve számos nyelvész esett áldozatul, különösen a szlavisták körében végzett tisztogatások folyamán, akik ellen a nyugati tudósokkal való kapcsolatuk (N. Sz. Trubeckoj „herceg”) és az ószláv evangéliumi szövegeknek tanítása volt a vád, de a marrizmus követése vagy elvetése nem volt a tartóztatások ürügye, és marristák, sőt antimarristák egyaránt veszítették életüket vagy raboskodtak hosszú ideig abban a korszakban (pl. V. B. Aptekar és Je. D. Polivanov). 1947 és 1950 között heves élességgel újultak ki a viták, illetve a pozícióharcok, amelyek kísérői, illetve következményei voltak más kulturális téren kirobbant konfrontációknak (Lityerturnaja Gazeta, Liszenko stb.).

A harmadik rész (Marrizmus-vita: 235—388) az 1950 tavaszától kezdve fellobbant vitasorozatnak a szűkebb tudományszakon túlmenő és a pártpolitikába belejátszó eseményeit tárja föl.

Ebben a részben a marrizmus híveinek (N. Čemodanov, Meščaninov és mások) és ellenfeleinek (A. S. Čikobava, V. A. Serebrennikov stb.), valamint az ingadozók-közvetítők (G. Sanževjev) írásainak terjedelmes kivonata olvasható a Pravda 1950. május 9-én folytatólag közölt lapjain. Erre következett Sztálinnak június 20-án napvilágot látott hosszabb cikke, amelyet még kettő követett. Sztálin publikálásai közben a Pravda még több cikket közölt, köztük Marr korábbi híveinek önkritikájával és a „bölcset vezető” iránti hozsannával. A következő alfejezetekben (310—68) Havas ízekre szedi Sztálin kijelentéseit, továbbá téves és dilettáns nyelvészeti megállapításait, rámutat el-entmondó és zavaros nézeteire az osztályjelleg és a felépítmény marxista értelmezését illetően. E tekintetben a nyelvészeknek a Szovjetunióban és más országokban nem voltak kételyeik, habár persze az orosz nyelvészek ezt nyíltan nem hangoztathatták. Az továbbra is rejtély marad, honnan vette Sztálin a nyelvészeti adatokat. Semmiképpen sem Čikobavától, habár ő 1950. áprilisában háromszor is járt Sztálinnál, aki szakirodalmi javaslatot kért tőle. Az egyik nagy baklövése Sztálinnak az az állítása, hogy az orosz nyelv „nemzeti alapja” a kurszk-orjoli nyelvjárás lett (307). A tény az, hogy az irodalmi és a művelt köznyelv az északi és a déli orosz nyelvjárások közti átmeneti nyelvjárás lett Moszkva térségének központjával. Különben létezik kurszk-orjoli alnyelvjárás, a déli orosz nyelvjárások középső déli térségében. Havas Sztálin fellépését az ő féktelen becsúgyával magyarázza, amelytől vezetettve fel akarta tüntetni magát a nyelvészeti kérdések szakértőjeként.

Sztálin cikkei után a marristák vereséget szenvedtek, de — mint Havas hangsúlyozza — olyan súlyos megtorlásokban nem volt részük, akárcsak ellenfeleiknek korábban, mint más tudomány-szakok művelőinek, művészeknek és más értelmiségieknek az előző időszakokban. De még nem alakult ki a tudományos kutatás szabad légköre, és Sztálin dicsőítgetése haláláig kitarzott, majd Marr gondolatai és a velük kapcsolatos vita lassan feledésbe merültek. 1963-ban, még a hruscsovi korszakban jelent meg Vinogradov előadása egy tudományos vitában a sztálini „személyi kultusz” korszakáról, amelyben elítéli a marrizmus jelenségét is.

A negyedik rész (IV. Metamarrizmus: 389—432) ismét felveti a tudományosság és tudománytalanság elvi, filozófiai problémáját; főként Békés Vera említett kötetétől vezetettve pedig Havas úgy látja, hogy a marri gondolatok lényegében a „göttingiai” (Humboldt) nyelv szemlélettel azonosíthatók, tehát a nyelvtudományt a társadalomtudományok közé illeszti, szemben a „kartézianusi” paradigmával, amely a gondolkodás elsőbbségéből kiindulva természettudományi jellegűnek tartja. Havasnak az előbbi témáját illető azon nézetéhez, amely szerint a tudományosság vagy annak hiánya csak a paradigmán belül ítéltető meg, utalok a marri téziseknek tételes felülbírálatára (105—32), amelyekben több tanítását veti el tudománytalansága miatt. Azt vallom magam, hogy amíg a természettudományban általában egyöntetűen megállapítható, hogy mi tudománytalan (pl.

$2 \times 2 = 5$, a víz összetétele H_2O), addig a társadalomtudományokban, a nyelvtudományban ez nem mindig lehetséges egyöntetűen, általános egyetértséssel. Magam például a glottokronológiát, valamint a magyar és uráli nyelvek sumer eredetének fikcióját nevezném tudománytalannak. Mindkettő esetében a kiindulás téves: a nyelvek alapszókincsének egyenletes változása egy nagyobb időszak alatt, illetve az összevetett szóalakok rendezetlensége a hangtörvények negligálása miatt.

Vessünk egy pillantást a hazai marrizmus történetére! Békés Vera a háború utáni időszakról a sztálini cikk megjelenéséig tételesen átvizsgálta a megjelent publikációkat, és úgy látja, hogy a marrizmusnak néhány híve által kifejtett kampány marginális jellegű volt, nem éles, és nem követte megtorlás. A valódi történet azonban ettől a képtől lényegesen eltér. Ahogyan a Szovjetunióban, minden diktatúrában, úgy Magyarországon sem mindent publikáltak, pláne nem kaptak nyilvánosságot a háttérben, a pártközpontban folyó tanácskozások, befolyásolások a döntések meghozatala előtt. A magyar nyelvtudomány 1949—1950-ben válságos helyzetben volt; kiváló tudósaink, mint Pais Dezső, Zsirai Miklós, Kniezsa István és mások attól tartottak, hogy a magyar, finnugor, szlavisztikai és más tanszékeket éppen az „egyedül marxista marri eszmék” jegyében megszüntetik, professzorait elbocsátják az egyetemekről, vagy még rosszabb történik velük: gondoljunk arra, hogy 1950-ben javában folytak a kitelepítések. A Sztálin-cikk, amely néhány nappal a Pravda-cikk után magyarul jelent meg a Szabad Népből, óriási fellélegzést jelentett, tudósaink megkönnyebbülten olvasták Sztálin írásait, és nem elemezték nyelvészeti vagy pláne marxista nézeteit. (Erről az időszakról vö. a Nyr. 1950: 66—71 cikkét kevéssel a Sztálin-cikkek megjelenése előtt és a Nyr. 1951: 101—6 cikkét a viták lezajlása után.)

Havas Ferenc kötete túlmegy a tudomány- és a szovjet politikatörténet érdekeltségén, tanulságul szolgálhat a jövő kutatóinak és alapul Marr, valamint hívei és az antimarristák gondolatainak elmélyült kiértékelésére több mint ötven év távolából. Angol vagy/és orosz nyelvű fordítása hasznos lenne az orosz és a nyugati nyelvészek mai nemzedékének.

A marri eszmék és a velük kapcsolatos tudománypolitikai ellentétek és viták a szovjet uralomtól függő más országokban is jelentkeztek. E téma külön vizsgálatra szorul. De Marr nézetei (pl. a négy elem fikciója) kedvező visszhangra találtak Törökországban, ahol a Kemál Atatürk által indítottat ún. „napnyelv” (Günes-Dil) elméletre hatott. Maga Marr többször járt Törökországban, ahol nagyszerű előadásokat tartott, sőt I. I. Meščaninov szintén fellépett 1937-ben a 3. török nyelvészkongresszuson. (Erről lásd AYŞE TETİK tanulmányát: *Der sowjetische Linguist N. Ja. Marr und die türkische Sonnensprachtheorie*: Archivum Ottomanicum 20. 2002: 1—37.)

FODOR ISTVÁN